

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 3, No.40, Autumn 2022, pp.123-146

Received: 31/05/2022 Accepted: 24/12/2022

Symbols, Scopes, and Functions of Ismail Shahroudi's Social-Protest Poems

Marzieh Ghaffari

M. A. Graduate of Literature, Persian Literature Group, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
marziyeh.ghaffarii@gmail.com

Hossein Salimi *

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
hsalimi@pgu.ac.ir

Seyyed Nasser Jabri Ardakani

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
jaberi.naser@gmail.com

Abstract

Ismail Shahroudi is one of the capable and community-oriented poets of new Persian poetry. His poetry often takes on the color of social symbolism. He is a humanist poet whose works are full of passion and social excitement, politics, struggle, and human emotions. The purpose of this research, was analysis of Ismail Shahroudi's poetry in terms of the qualities of symbols and their rhetorical and artistic roles in suspending meaning, providing semantic multiplicity, and explaining social and critical issues through a descriptive-analytical method. The research results showed that the use of symbolic images in his poetry based on his thoughts was a way to express and propose the topics and themes that he could not represent directly and clearly. It was a way to enter the problems and demonstrate the pains that the atmosphere of the society and authoritarians did not allow to approach. Shahroudi considered the symbolic approach as a window to seriously and humanely look at social and political issues, plan and explain them, and rebel, protest, and shout against adversity and disorder. He used all kinds of symbols like literary, natural, and historical symbols, etc. He also put them beautifully and consciously at the service of social and political issues. Despite the conventional usage of symbols in many cases to express his critical and protesting thoughts, Shahroudi achieved innovation in creating symbols.

*Corresponding author

Ghaffari, M., Salimi, H., & Jaberi Ardakani, S. N. (2022). Symbol, scope and its functions in social-protest poems of Ismail Shahroudi. *Literary Arts*, 14 (3), 123 -146.

2322-3448 / © 2022

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<https://doi.org/10.22108/liar.2022.133838.2150>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1401.14.3.7.7>

Introduction

Social poetry is regarded as one of the most important and penetrating ways of expressing ideas and a person's inner desires. By thinking about and tending to soulful social elements, it prepares the ground for its presence in the society. By this means, it is guided from selfishness towards the pure source of love and altruism, which provides an escape from the society and the desire for autocracy that destroys one's human personality and falls to the lowest point of existence. Shahroudi considers the symbolic approach as a different point of view to look deeply and humanely at social and political issues, expressing them, and rebel, protest, and shout against adversity and disorder. He has used all kinds of symbols like literary, natural, and historical symbols, etc. Also, he has put them beautifully and consciously at the service of social and political issues. He has expressed his ideas symbolically and used literary allegories in an attempt to make his texts beautiful and polished. The attractiveness of this positive pulse gently and cleverly makes a connection between the meanings and the readers. Symbolism or symbolic language is a method that has long been known among humans as one of the effective ways of conveying messages and communicating. The awareness and recognition of the value and importance of this symbolic language in different ages have caused reflection of symbols in the literary and artistic works in human societies in such a way that it has led to the appearance of a literary school called symbolism in the societies like Europe. Symbols are one of the tools of cognition and the most fundamental way of expression. In contemporary literature and new poetry, poets turn to symbolic poetry for two reasons: political and social conditions of the society and tyranny and severe suffocation ruling its atmosphere.

Detailed research method

This article was carried out via an analytical-descriptive method and the use of library sources to analyze the aesthetics of symbols in Ismail Shahroudi's poems at the content level and their connections with the social conditions of his time.

Discussion and review

Symbolism was an artistic movement in reaction to realism and imperialism movements. Poets, musicians, artists, and writers used symbols to express concepts indirectly. Symbolism means the use of symbols and symbolic concepts. It is a method in poetry that arose in France between 1870 and 1900 in response to extreme realism. The tendency of Nima and his followers toward symbolic language has not been unaffected by their acquaintance with the European School of Symbolism, especially since Nima as the leader of this movement was familiar with French language and literature and its literary schools. This new form of language that Nima created is not unrelated to his knowledge of French language, culture, and literature, especially his familiarity with the methods of romanticism and symbolism appeared in Rimbaud, Verlaine, and Stephen Mallarmé's poetries. Essentially, Nima gave a new life to Persian poetry. It was a tradition that made it fruitful by knowing about the revolution that had occurred in French poetry. Nima's dealing with symbolic language, which was noticed and imitated by other young poets after him, was the result of the interaction of several things. On the one hand, the poets of this trend felt a sense of commitment towards social-political issues and considered it their mission to deal with the people, their pains, ideals, and wishes and on the other hand, due to the society atmosphere of suffocation and fear, they could not fulfill their social and political commitments and missions and be safe from its consequences and damage at the same time; therefore, they had to resort to an indirect and interpretable language, i.e., a code and sign language, for addressing social and political issues. Apart from this, the poets of this movement were well aware that the direct and raw expressions of social and political issues would empty their poems of the elements of literature and poetry. Therefore, they had to look for a method that not only saved the literary and artistic elements, but also did not make their poems devoid of social and political elements. This method was the same method of using symbolic expressions.

The poets described the political events of the 28th Mordad Coup by using symbols and symbolic language indirectly in their socialist-symbolistic poems. Symbolism in Persian poetry was one of the emerging phenomena that started with Nima Yoshij as the founder and actual representative of this poetic trend. Influenced by French symbolism and literary works, he introduced some distinctive features of European symbolism into his poetry and Persian literature. After him, we can mention some poets, such as Shamlou,

Akhawan, Forough Farrokhzad, Siavosh Kasraei, Manouchehr Atashi, Shafii Kadkani, Hoshang Ebtahaj, Ismail Shahroudi, etc., who brought the poetry of social symbolism to its peak in the 30s and 40s.

Ismail Shahroudi was one of the first poets, who followed Nima's style and turned to this new poetry. He was a poet whose poems had a social flavor. His social poetry is popular among people all over the world since it is not indifferent to the social and popular events around it and these events played a prominent role in its formation. Unlike political poetry, it focuses on human relations more than what is dedicated to political discourses and ideological propositions.

in the poetry of contemporary poets can be examined in different categories. However, this article just analyzed some terms that had symbolic aspects and each of them were classified according to the word concepts. Among these classifications were natural phenomena, human phenomena, colors, numbers, names of characters or human symbols, mythological elements, special symbols, and religious and historical symbols.

Conclusion

One of the most important approaches of contemporary Persian poetry towards political and social themes is symbolism or social symbolism. By creating images and poetic expressions and using symbolic thinking and language, Ismail Shahroudi was able to find a privileged place among contemporary poets, especially those of the 30s and 40s. By looking at the events surrounding his life and the political and social atmosphere of the time and based on his commitment and sense of social responsibility, Shahroudi described and explained the incidents of the society indirectly through symbolism and symbolic language. He had a vital influence on the social trends of the future. From the coup of 1954 to the revolution of 1979, it influenced on the minds and the society. The source of most of Shahroudi's symbols was nature and its diverse landscapes, i.e., forests, mountains, seas, rivers, etc. In addition to nature, it dealt with human phenomena and everything made by human hands, such as houses, walls, objects, etc. These symbolic terms had a high frequency in his poetry; therefore, symbols of natural phenomena and human phenomena could be seen abundantly in his poems. Additionally, he sometimes used mythological elements, names of characters, and human symbols, etc., to express certain concepts as symbols. Sometimes these symbols had an innovative aspect, such as Yankee and Jumna, etc., which were symbols of various social issues. Relying on the concept of the symbols, the poet showed the darkness and blackness of his times, the suffocating situation, the feeling of deep despair, and hopelessness towards the social situation in all the symbolic terms of his poems. Unlike other poets of Shahroudi's age, whose poems were filled with despair and hopelessness, the existence of the symbols of brightness, such as windows and lights, was a sign of hope for a bright future in his poetry. Therefore, by examining the symbols of Shahroudi's poetry, we could gain more knowledge about the social situation of his day.

Keywords: Symbol, Social Symbolism, Protest, Contemporary Poetry, Ismail Shahroudi

References

- Agha Hosseini, H., & Khosravi, A. (2010). Symbol and its position in Persian rhetoric. *Bostan Adab Journal*, 2, 1-30.
- Anuri, H. (2013). *Farhang-e Rooz Sokhan*. Tehran: Sokhan Publication.
- Baba Chahi, A. (2008). *More beautiful than madness, the life and poetry of Ismail Shahroudi*. Tehran: Sales Publication.
- Chadwick, C. (1996). *Symbolism*. Translated by Mehdi Sahabi. Tehran: Markaz Publication.
- Chevalier, J., & Gerbran, A. (2000). *A culture of symbols*. Translated by SudabaFazali. Tehran: Jeyhoon Publiation.
- Fatouhi, M. (2008). Literary value of Iham from two meanings to a single meaning. *Journal of Faculty of Literature and Human Sciences*, 62, 17-36.
- Fatouhi, M. (2012). *Image rhetoric*. First Edition. Tehran: Sokhan Publiation.
- Hosseinpour Chafi, A. (2007). *Contemporary Persian poetic currents (from the coup of 1332 to the revolution of 1375)*. Second Edition. Tehran: Amirkabir Publication.
- Madrasi, F., & Rostami, F. (2014). The transformation of symbolic figures in the poems of TahiraSafarzadeh.

Literary Techniques, 2(13), 15-30.

Moein, M. (2007). *Moein dictionary*. Third Edition. Tehran: Zarrin Publication.

Nafisi, A. A. (1976). *Nafisi dictionary*. Second Edition. Tehran: Khayyam Bookstore.

-Pour Namdarian, T. (2013). Fifth Edition. *Code and secret stories in Persian literature*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.

- Pour Namdarian, T., Radfar, A., & Shakeri, J. (2011). Examination and interpretation of several symbols in contemporary poetry. *Contemporary Persian Literature Journal*, 2(3), 25-48.

- Qobadi, H. A. (2008a). *Aeen-e Aineh*. Second Edition. Tehran: Tarbiat Modarres University Scientific Works Publishing Center.

-Qobadi, H. A. (2008b). A comment on symbolism and its difference with metaphor and irony. *Journal of the Faculty of Literature and Human Sciences (Mashhad)*, (3-4), 335-358.

Rezaei Ardani, F. (2005). Investigation of the background and roots of symbol and symbolism in Persian language and literature based on mystical literature. *The Iranian Persian Language and Literature Promotion Association*, 8(13), 1-13.

Sahraei, Q., & Golshani, Sh. (2009). The passion for liberation in the pre-revolutionary poems of Shafiel Kadkani. *Research Journal of Lyrical Literature (Sistan va Baluchistan University)*, 7(12), 73-104.

- Salimi, H. (2015). *I was supposed to be a window*. First Edition. Bushehr: Daryanavard Publiation.

-Sattari, J. (1997). *Code thinking and holy art*. Tehran: Markaz Publiation.

-Shafiei Kadkani, M. R. (2013). *Imaginary images in Persian poetry*. Tehran: Markaz Publiation.

- Shahroudi, I. (2018). *A collection of poems*. Tehran: Negah Publiation.

-Shamisa, S. (2007). *Bayan*. Ninth Edition. Tehran: Ferdows Publiation.

-Yousefi, M., & Rasoulia Arani, S. (2012). Symbol from the point of view of ambiguity (analysis of symbolic elements in contemporary Persian poetry). *Literary Techniques*, 5(2), 161-178.

-Zarrinkoub, H. (2015). *Perspectives of new Persian poetry*. First Edition. Tehran: Toos Publiation.

-Zomorodi, H. (2007). *Plant symbols and symbols in Persian poetry*. Tehran: Zavar Publiation.

نماد، گستره و کارکردهای آن در سروده‌های اجتماعی - اعتراضی اسماعیل شاهرودی

مرضیه غفاری، دانش آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

marziyeh.ghaffarii@gmail.com

حسین سلیمی^۲، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

hsalimi@pgu.ac.ir

سید ناصر جابری اردکانی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

jaberi.naser@gmail.com

چکیده

اسماعیل شاهرودی از شاعران توانمند و جامعه‌مدار شعر نو فارسی است که شعرش در بسیاری اوقات رنگ سمبولیسم اجتماعی به خود می‌گیرد. شاعری انسان‌گرا که آثارش سرشار از شور و هیجان جامعه و سیاست و مبارزه و عاطفه انسانی است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با هدف بررسی و تحلیل شعر اسماعیل شاهرودی از نظر حضور کیفیت نمادها و نقش بلاغی و هنری آنها در تعلیق معنا، چندلایگی معنایی و تبیین مسائل و موضوعات اجتماعی و انتقادی به انجام رسیده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد کاربرد تصاویر نمادین در شعر و اندیشه اسماعیل شاهرودی، راهی برای بیان و طرح موضوعات و مضامینی است که نمی‌توانسته است آنها را به صورت مستقیم و آشکارا بیان کند؛ نیز مسیری برای ورود به طرح مسائل و بیان دردهایی است که جامعه و فضای استبدادی، اجازه نزدیک شدن به آنها را نمی‌داده است. شاهرودی رویکرد نمادگرایانه را در چهره‌ای برای نگرستن عمیق و انسانی به مسائل اجتماعی و سیاسی، طرح و تبیین آنها و شورشگری، اعتراض و فریاد علیه ناملايمات و نابسامانی‌ها می‌داند. او از همه انواع نماد از جمله نمادهای ادبی، طبیعی، تاریخی و... بهره برده و آنها را به زیبایی و آگاهانه در خدمت طرح مسائل اجتماعی و سیاسی قرار داده است. همچنین شاهرودی با وجود استفاده از نمادهای مرسوم و متداول در بسیاری اوقات برای بیان اندیشه‌های انتقادی و اعتراضی خود، به نوآوری در خلق نماد نیز دست یازیده است.

کلید واژه‌ها: نماد؛ سمبولیسم اجتماعی؛ اعتراض؛ شعر معاصر؛ اسماعیل شاهرودی

^۲ مسؤول مکاتبات

غفاری، مرضیه، سلیمی، حسین، جابری اردکانی، سید ناصر. (۱۴۰۱). نماد، گستره و کارکردهای آن در سروده‌های اجتماعی - اعتراضی اسماعیل شاهرودی. *فنون ادبی*.

۱- مقدمه

شیوه بیان به‌روش نمادین و با استفاده از تمثیل‌های ادبی، تلاشی برای زیبایی و جلای متن به شمار می‌رود و جذابیت این بار مثبت، با لطافت و ظرافتی زیرکانه ارتباط خواننده را با مقصود سخن برقرار می‌کند. «نمادپردازی یا زبان سمبلیک، شیوه‌ای است که از دیرباز در میان انسان‌ها به‌عنوان یکی از راه‌های مؤثر انتقال پیام و برقراری ارتباط شناخته شده است. آگاهی و شناخت از ارزش و اهمیت این زبان سمبلیک در اعصار گوناگون سبب بازتاب این نماد در آثار ادبی و هنری جوامع بشری شده؛ به‌گونه‌ای که در جوامعی چون اروپا منجر به مکتبی ادبی به نام مکتب سمبولیسم شده است» (مدرسی و کریمی، ۱۳۹۴: ۱۶). نمادها یکی از ادوات شناخت و بنیادی‌ترین شیوه بیان به شمار می‌آیند. در ادبیات معاصر و شعر نو، «شاعران به دو علت به شعر نمادین و سمبولیک روی می‌آورند: ۱. شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه و استبداد و اختناق شدید حاکم بر فضای آن؛ ۲. مقتضیات هنری. در واقع، از عواملی که سبب شد شاعران معاصر، چون نیما، اخوان و شاملو به شعر نمادین و سمبولیک روی آورند، فضای سیاسی و اختناق جامعه، استبداد شدید حاکم بر آن، اعدام مبارزان، سرکوب آزادی‌خواهان و روی‌هم‌رفته رعایت جانب احتیاط و مصلحت‌انگیزی شاعران در بیان عقاید و اندیشه بود؛ اما عامل مهم دیگر که شاعران معاصر را به کاربرد اشعار نمادین و سمبولیک واداشت، مقتضیات هنری بود» (رادفر و شاکری، ۱۳۹۱: ۲۸). «نماد، همانگونه که در حوزه‌های مختلف اسطوره‌پژوهی، روان‌کاوی، دین‌شناسی، عرفان و هنر، موجب ایجاد تحولات فراوانی شده و بنیان بسیاری از اندیشه، داده‌ها و دانسته‌های این حوزه‌ها را تغییر داد، در بلاغت نیز می‌تواند تحولی بزرگ ایجاد کند و نظام‌ها و طبقه‌بندی‌های مرسوم گذشته را درهم بریزد و بسیاری از استعارات، کنایات، تشبیهات و تمثیلات و مجازها و حقیقت‌ها را در بر گیرد و دگرگون سازد که البته این امر کاری دشوار و مستلزم نظریه‌پردازی و تلاش‌های همگانی است» (آقاحسینی و خسروی، ۱۳۸۹: ۱۹).

شعر اجتماعی یکی از مؤثرترین و نافذترین راه‌های ابراز اندیشه، اظهار مکنونات قلبی و خواسته‌های درونی آدمی تلقی می‌شود. این نوع شعر با تفکر و گرایش به نغمه‌های روح‌بخش اجتماعی، زمینه حضور خود را در جامعه مهیا می‌کند؛ در نتیجه فرد را از خودپرستی و خودخواهی، به سرچشمه زلال عشق‌ورزی و نوع‌دوستی رهنمون می‌شود؛ زیرا انسان با دوری از اجتماع، گریز از جامعه و رسیدن به خودکامگی، شخصیت انسانی خود را متلاشی، و به پست‌ترین نقطه وجودی سقوط می‌کند. اسماعیل شاهرودی از جمله شاعرانی است که به شعر اجتماعی پرداخته است و اندیشه و نگرش‌هایش را در پرده نماد تبیین می‌کند.

۱-۱ بیان مسئله

شاعران جریان سمبولیسم اجتماعی با شعر رمزگرای جامعه‌گرا پس از کودتای بیست‌وهشتم مرداد سی و دو، با تعهد و احساس مسئولیت اجتماعی و با استفاده از نماد و زبان نمادین، به‌طور غیرمستقیم، به شرح رویدادهای سیاسی و اجتماعی آن دوران پرداختند. سمبولیسم در شعر فارسی پدیده‌ای نوظهور بود که با نیما یوشیج، بنیان‌گذار و نماینده واقعی این جریان شعری، آغاز شد. وی با تأثیرپذیری از سمبولیسم فرانسوی و مطالعات آثار آنان، برخی از ویژگی‌های بارز سمبولیسم اروپایی را به شعر خود و ادبیات فارسی وارد کرد. پس از او نیز می‌توان از شاعرانی مانند شاملو، اخوان، فروغ فرخزاد، سیاوش کسرایی، منوچهر آتشی، شفیعی کدکنی، هوشنگ ابتهاج، اسماعیل شاهرودی و... نام برد که شعر سمبولیست اجتماعی را در دهه‌های سی و چهل به اوج خود رساندند. شاهرودی رویکرد نمادگرایانه را دریچه‌ای برای نگرستن عمیق و انسانی به مسائل اجتماعی و سیاسی، طرح و تبیین آنها و شورشگری، اعتراض و فریاد علیه ناملايمات و نابسامانی‌ها می‌داند. او از همه انواع نماد از جمله نمادهای ادبی و طبیعی و تاریخی و... بهره برده و آنها را به‌زیبایی و آگاهانه در خدمت طرح مسائل اجتماعی و سیاسی قرار داده است.

۲-۱ هدف و پیشینه پژوهش

درباره شعر و اندیشه اسماعیل شاهرودی با وجود حجم بالای اشعار و برجستگی آنها از منظر سمبولیسم اجتماعی و نوآوری‌های زبانی، پژوهشگران تألیفات و پژوهش‌های اندکی انجام داده‌اند. تنها کتاب نقد ویژه شعر و شاهرودی از علی

باباچاهی است. باباچاهی در کتاب *زیباتری از جنون؛ زندگی و شعر اسماعیل شاهرودی* درباره شاهرودی و شعر او مطالبی سودمند بیان کرده و آرا و عقاید شاهرودی در باب شعر را نیز در این کتاب برشمرده است (رک. باباچاهی، ۱۳۸۷، زیباتری از جنون، زندگی و شعر اسماعیل شاهرودی، تهران: ثالث). همچنین در برخی از کتاب‌های نقد و معرفی شاعران و شعر فارسی معاصر نیز مطالب سودمندی درباره شعر و اندیشه شاهرودی یافت می‌شود. رضا براهنی در کتاب *طلا در مس*، مطالبی با عنوان «آینده "بیگانه روبرو»، ضمن نحوه آشنایی و آغاز دوستی خود با شاهرودی، به بیان برخی ویژگی‌های شعر شاهرودی می‌پردازد (براهنی، طلا در مس؛ در شعر و شاعری). شمس لنگرودی نیز در جلد نخست کتاب *تاریخ تحلیلی شعر نو به معرفی اجمالی اسماعیل شاهرودی و شعرش پرداخته است و وی را شاعری سیاسی معرفی می‌کند (شمس لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، جلد ۱، صص ۴۷۶-۴۷۸)*. همچنین مطالبی سودمند درباره شعر شاهرودی در کتاب‌های *ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت از شفیع کدکنی، سنت و نوآوری در شعر معاصر از قیصر امین‌پور، چشم‌انداز شعر معاصر ایران؛ جریان‌شناسی شعر ایران در قرن بیستم (نک. زرقانی، چشم‌انداز شعر معاصر ایران) دیده می‌شود.*

مقاله‌های اندکی نیز درباره شعر شاهرودی نوشته شده است که مهم‌ترین آنها مقاله «نقد و بررسی شعر اسماعیل شاهرودی» از عبدالعلی دستغیب (۱۳۸۸: ۲۸۰-۲۸۷) است؛ نویسنده در آن به نقد و بررسی شعر اسماعیل شاهرودی می‌پردازد و شعر شاهرودی را شعری اجتماعی می‌داند که واقعیت‌های اجتماعی را همراه با آرزوی رسیدن به آینده‌ای روشن بیان می‌کند. درباره حضور نمادها و کیفیت کاربرد آنها در شعر اسماعیل شاهرودی تاکنون پژوهش مستقلی انجام نشده و این مقاله نخستین پژوهش مستقل در این زمینه است. هدف این پژوهش بررسی و تحلیل شعر اسماعیل شاهرودی از نظر حضور کیفیت نمادها و نقش بلاغی و هنری آنها در تعلیق معنا، چندلایگی معنایی و تبیین مسائل و موضوعات اجتماعی و انتقادی است.

۲- بحث و بررسی

۲-۱ تعریف بلاغی نماد

نماد از منظر علوم بلاغی: کلمه، عبارت و یا جمله‌ای است که علاوه بر معانی ظاهری، طیف معنایی گسترده‌ای به خواننده القا می‌کند. بدیهی است که ابهام هنری از اهداف اصلی کاربرد نماد، به‌ویژه در شعر معاصر است؛ به عبارتی، شاعر شعر خود را در هاله‌ای از معانی متعدد به مخاطب عرضه می‌کند و با این مهارت و شگرد هنری مخاطب را افزون‌بر اینکه دچار سردرگمی می‌کند، او را به لذتی هنری نیز می‌کشانند.

۲-۲ جایگاه نماد در بلاغت

در بلاغت، نماد را می‌توان یکی از نشانه‌ها و صورت‌های بیان دانست که انسان به کمک آن، درون‌مایه‌های خود را ناشناخته، مبهم و یا فهم‌ناپذیر می‌کند. نماد می‌تواند درون‌مایه خیال را به‌صورتی زیبا و هنری به نمایش بگذارد و از این نگاه، می‌تواند یکی از صور خیال تلقی شود؛ ولی با توجه به اینکه نماد رویه‌های فراوانی دارد و این جنبه فقط یک لایه از آن را در بر می‌گیرد، از صور خیال فراتر می‌رود و بدون اینکه آن را نفی کند، از آن می‌گذرد. در ادبیات گذشته فارسی، به دلیل شرایط روشن‌تر و مساعدتر اجتماعی، کاربرد آرایه نماد و سمبل به‌ندرت صورت می‌گرفت یا نیازی به استفاده از آن نبود. طبیعی است در دوره‌هایی که فضایی استبدادی و خفقان‌زده بر جامعه حکم‌فرما باشد، ابهام و پیچیدگی زبانی و هنری نیز شدت می‌گیرد. به همین دلیل نیز در دهه‌های سی و چهل اجتماعی ایران و شرایط بعد از کودتای بیست‌وهشتم مرداد، شاعران را به سمت وسوی استفاده از نماد و سمبل و زبان نمادین کشاند؛ اوج آن را می‌توان در شعر شاعرانی مانند نیما، شاملو، اخوان، آتشی، سیاوش کسری، محمد زهری، اسماعیل شاهرودی و... دید. برخی معتقدند از نظر ادبی، نماد از زمره صورت‌های خیال است و به‌طور معمول، هر تصویری را دارای دو نیمه می‌دانند: رسانه (مشبه و مشبه‌به یا مستعار و مستعارمنه) و غرض.

نماد همان رسانه است که صورت مرئی آن در متن ادبی می‌آید و غرض آن، ایده‌ای نامرئی و پنهان است که به‌طور واضح، اشاره‌ای به آن نمی‌شود و بر این عقیده‌اند که تفاوت اساسی نماد با دیگر تصویرهای مجازی در همین‌جاست. در مجاز مرسل، استعاره و کنایه، قرینه‌ای وجود دارد که به نیمه پنهان و محذوف تصویر اشاره می‌کند؛ اما نماد ادبی بدون این قرینه است. واژه‌ها (اسم‌های اشخاص، اشیا، مکان‌ها و...) وقتی در متن ادبی به رمز بدل می‌شوند، گرچه خاستگاه زبانی دارند، از محدوده معناساختی و منطق زبان رها می‌شوند و قلمرو معنایی و عاطفی فراتری می‌سازند؛ در واقع ویژگی‌هایی دارند که آنها را از نشانه‌های زبانی (الفاظ حقیقی) و استعاره و مجاز و تمثیل جدا می‌کند.

۳-۲ تفاوت نماد، سمبل و استعاره

در بسیاری اوقات و حتی در کتاب‌های بلاغی نیز گاه نماد و استعاره را به اشتباه به جای یکدیگر به کار می‌برند و تعریف دقیق و روشنی از آن دو به دست نمی‌دهند. همین آشفتگی در تعریف این دو اصطلاح، مخاطب را نیز در تشخیص این دو آرایه سردرگم می‌کند. نماد نیز مانند استعاره صورتی مجازی است که بر چیزی جز خود دلالت می‌کند و از این نظر با استعاره شباهت دارد؛ اما میان نماد و استعاره تفاوت‌های چندی وجود دارد:

- یکی از تفاوت‌های نماد با استعاره این است که نماد دربرگیرنده یک تفکر و اندیشه و منشأ یک معنا و مفهوم است؛ اما استعاره کلمه‌ای است که بدون داشتن معنا و اندیشه، به جای کلمه دیگر به کار برده شده و جانشین واژه شده است.
- پایه و اساس نماد بر یگانگی تصویر و معناست؛ ولی در استعاره این یگانگی تصویر و معنا وجود ندارد و بیشتر به شباهت میان واژه و تصویر متکی است.
- در استعاره قرینه و نشانه‌ای وجود دارد که ذهن مخاطب را از مشبه به مشبه‌به رهنمون می‌شود و همین امر، به صراحت و نبود پیچیدگی در استعاره می‌انجامد؛ ولی در نماد، درجه ابهام و پیچیدگی به دلیل نبود قرینه صافه بیشتر است و خواننده را در ابهامی مفهومی و بلاغی فرومی‌برد.
- استعاره بیشتر مربوط به ساختار و سطح زبان و تخیل است و در همان سطح نیز می‌ماند؛ ولی نماد به دنیای درونی و باطنی و عوالم اندیشه و تفکر مربوط است؛ از سطح و ساختار می‌گذرد و تفسیرکننده موضوعات و مسائل اجتماعی و سیاسی و عرفانی است.
- تأویل‌پذیری از ویژگی‌های نماد است؛ به طوری که می‌توان آن را به معانی متعدد و گسترده تأویل و تفسیر کرد؛ درحالی که استعاره، تک‌معنایی و تفسیرپذیر است.
- استعاره بیرون از متن نیز تحلیل‌پذیر است؛ ولی می‌توان آن را با بردن از متن نیز دریافت؛ اما نماد را باید در متن بررسی کرد و به معنا یا معانی متعدد آن پی برد.

۴-۲ نماد، رمز و سمبل

سمبل (symbol) معادل انگلیسی نماد است و در اصل یونانی از دو جزء «sym» و «ballein» ساخته شده است. جزء اول کلمه به معنی «با»، «با هم»، «هم» و «جف کردن» است. پس کلمه «symbolloin» به معنی «با هم انداختن»، «با هم ریختن»، «با هم گذاشتن» و نیز به معنی «شرکت کردن»، «سهم دادن» و «مقایسه کردن» است (پورنامداریان، ۱۳۶۷: ۱). به‌هرحال، این کلمه که در ایران، ابتدا از زبان فرانسه با تلفظ «سمبل» ترجمه شده بود، اکنون هم با همان تلفظ در زبان فارسی رایج است؛ برای نمونه، فرهنگ نفیسی «سمبل» را چنین تعریف کرده است: «نشانه، نشان، علامت، نماینده، رمز، شبه، صورت» (نفیسی، ۱۳۵۵: ذیل «سمبل»). در فرهنگ فارسی معین نیز معانی «نشانه»، «علامت»، «مظهر و هر نشانه قراردادی اختصاصی آمده است (رک. معین، ۱۳۸۶: ذیل «سمبل»). به‌طور کلی، مفهوم این سه لغت، صرف‌نظر از برخی اصلاحات جزئی، یکی است و به همین دلیل در پژوهش‌ها و تحقیقات پژوهشگران و نیز در منابع علمی از کلمه نماد به جای آنها استفاده می‌شود.

۵-۲ جایگاه نماد در میان صنایع ادبی

می‌توان گفت، نماد از نظر ارزش ادبی و جایگاهی که در میان سایر صور بلاغی است تأمل‌برانگیز است. در واقع می‌توان این پرسش را مطرح کرد که آیا می‌توان میان تصاویر بلاغی درجاتی قائل شد و اگر پاسخ مثبت باشد جایگاه نماد کجاست؟ در پاسخ به این سؤال می‌توان گفت تا حدودی درجاتی میان تصاویر بلاغی وجود دارد و مسلّم است که تشبیه ساده‌ترین نوع تصویر است و استعاره از تشبیه فنی‌تر است؛ بنابراین آفرینش استعاره می‌تواند مرتبه و جایگاه بالاتری داشته باشد. نماد نیز مانند استعاره می‌تواند در یک کلمه رخ نماید؛ اما چون نماد می‌تواند ابهامی وسیع داشته باشد و حامل معانی بسیاری شود، پس خلق یک نماد برای شاعر موفقیت بزرگ‌تری است و جنبه هنری وسیع‌تری در مقایسه با استعاره دارد. در عین حال، نمادها همگی در یک سطح نیستند؛ مثلاً واژه «رند» در دیوان حافظ ارزش نمادینی دارد که برای مثال، واژه «زلف» آن ارزش را ندارد. پس نمی‌توان حکمی کلی برای همه نمادها در مقایسه با دیگر صور خیال صادر کرد؛ اما یک نماد نو و بدیع کارآیی گسترده‌تری در مقایسه با تشبیه، استعاره و تمثیل و کنایه دارد. همچنین نماد می‌تواند در قالب یک تمثیل حرکت کند؛ در نتیجه هم از قابلیت‌های تمثیل بهره می‌برد و هم از کارکردهای خودنما بهره‌مند می‌شود؛ پس نماد در کنار سایر ابزارهای بلاغت می‌تواند به آن کارآیی خاص و ممتاز دست یابد؛ نیز «اگرچه عناصر بلاغی دیگر، مانند استعاره و کنایه، راه را برای رسیدن به این هدف هموار می‌کنند، اما به دلیل وجود قراین و نشانه‌ها که خواننده را به معانی اصلی رهنمون می‌کند، نمی‌توانند به اندازه نماد مبهم باشند و با انعطاف معنایی خواننده را به تفکر و تأمل عمیق وادار کنند؛ لذا تلاش‌های شاعران جهت نزدیک کردن کنایه و استعاره به نماد و رسیدن به حد بالاتری از ابهام، مقوله‌هایی مانند کنایه‌های رمزی و استعاره‌های نمادین را در مقابل نمادهای حقیقی ایجاد کرده است» (یوسفی و رسولیان آرانی، ۱۳۹۲: ۱۷۵).

۶-۲ نمادگرایی

نمادگرایی جنبشی هنری در واکنش به جنبش‌های رئالیسم و امپریالیسم بوده است. شاعران، موسیقی‌دانان، هنرمندان و نویسندگان از نمادها برای بیان مفاهیم به‌روشن غیرمستقیم استفاده می‌کردند. «نمادگرایی به معنای استفاده از نمادها و مفاهیم نمادین، شیوه‌ای در شعر است که در واکنش به واقع‌گرایی صریح و افراطی، در سال‌های ۱۸۷۰ تا ۱۹۰۰ در فرانسه به وجود آمد» (رضایی، ۱۳۸۵: ۳۳۰). گرایش نیما و پیروان او به زبان سمبلیک با آشنایی آنان با مکتب سمبولیسم اروپایی بی‌تأثیر نبوده است؛ به‌ویژه که نیما، رهبر این جریان، خود با زبان و ادبیات فرانسه و مکاتب ادبی آن آشنایی داشت. به عقیده حمید زرین‌کوب، «این زبان و شکل تازه که نیما به خلق آن دست می‌یابد، ظاهراً با آگاهی او از زبان و فرهنگ و ادب فرانسوی و خاصه آشنایی او با شیوه‌های رمانتیسم و سمبولیسم و به‌خصوص شعر رمبو، ورنل و استفان مالارمه بی‌ارتباط نیست و به‌ظاهر، نیما با آشنایی و اطلاع از انقلابی که در شعر فرانسه رخ داده است، به شعر فارسی که سنت و تکرار آن را فرسوده و بی‌حاصل کرده است، جان تازه‌ای می‌دهد» (زرین‌کوب، ۱۳۸۵: ۶۴). درحقیقت پرداختن نیما به زبان سمبلیک و نمادین که شاعران جوان دیگر به این زبان، بعد از او توجه و از آن تقلید می‌کنند، حاصل تعامل و تزامن چند مسئله است: «از یک طرف شاعران این جریان نسبت به مسائل سیاسی اجتماعی در خود احساس تعهد می‌کنند و پرداختن به مردم و دردها و آرمان‌ها و آرزوهای آنان را رسالت خود می‌دانند و از طرفی دیگر به دلیل وجود جو خفقان و ترس نمی‌توانند به تعهد و رسالت اجتماعی و سیاسی خود جامه عمل پوشند؛ ناچار باید به زبان و بیانی غیرمستقیم و قابل تشریح یعنی زبان رمز و اشاره‌ای روی آورند تا با وجود پرداختن به مسائل اجتماعی و سیاسی از تبعات و آسیب آن در امان مانند گذشته از این، شاعران این جریان، نیک آگاه‌اند که بیان مستقیم و خام مسائل اجتماعی و سیاسی، سروده‌های آنان را از عنصر ادبیت و شعریت تهی خواهد ساخت؛ پس باید به دنبال شیوه‌ای بود تا در عین جامعه‌گرایی و سیاسی‌سراییی از غنای ادبی و هنری شعر کاسته نشود و این شیوه، همان شیوه بیان سمبلیک است» (حسین پور، ۱۳۸۳: ۲۰۳).

۷-۲ جامعه‌گرایی

جامعه‌گرایی یکی از اصول اصلی سمبولیسم اجتماعی است که شاعران با توجه به آن، مصائب و مشکلات جامعه را در قالب نماد بیان می‌کنند. جامعه‌گرایی یعنی پرداختن به موضوعات مرتبط به جامعه و بیان اعتراض‌ها، انتقادات و مخالفت‌های مردم علیه وضعیت اجتماعی و حکومت. «جامعه‌گرایی که از ارکان جریان سمبولیسم اجتماعی است، چیزی نیست که مسبوق به هیچ سابقه‌ای نباشد و یک‌باره در شعر شاعران این جریان دیده شده باشد. این مسئله در شعر فارسی سابقه‌ای حدوداً صدساله دارد و به اولین کوشش‌هایی که شاعران "عصر بیداری" مانند نسیم شمال، عارف، فرخی یزدی، ادیب‌الممالک و دیگر شعرای عهد مشروطه در جهت پرداختن به مسائل اجتماعی و مفاهیمی از قبیل آزادی، وطن، مردم، تعلیم و تربیت و... داشته‌اند، برمی‌گردد. ولی چیزی که هست آن است که جامعه‌گرایی شاعران عهد مشروطه حالتی انقلابی و شعاری داشت و کمتر با اندیشه و روشن‌بینی عمیق همراه بود و مهم‌تر آنکه زبان و شیوه بیان این شاعران کمتر رنگ هنری، شعری و زیبایی‌شناختی داشت و اکثر مواقع به زبان گفتاری و نثر نزدیک بود. هرچند جامعه‌گرایی و توجه به دردها و آمال و آرمان‌های مردم از مشروطیت وارد شعر فارسی شده است، اما حل و هضم این مسائل در شعر و یافتن زبان و روش بیان و شکل و قالبی مناسب برای طرح آنها و تبدیل کردن آن شعارهای اجتماعی و سیاسی به شعر اجتماعی و سیاسی‌کاری است که در جریان سمبولیسم اجتماعی و با نیما و پروان راستین بعد از او انجام می‌پذیرد» (همان: ۱۹). درحقیقت نیما با آوردن شیوه‌ای نو با شعر ققنوس و سرودن اشعاری دیگر در همان موضع و رنگ و بو، نوعی تعهد و التزام را نسبت به مسائل اجتماعی و سیاسی در قالب شعر فارسی به وجود آورد که ذهن و زبان شاعران برجسته بعد از خود را درگیر این نوع شعر کرد؛ بعد از آن نیز اشعاری گفته شد که روحیه جامعه‌گرایی با گونه‌ای بینش فلسفی - سیاسی از کل آن مشخص بود.

۳- نماد در شعر شاهرودی

اسماعیل شاهرودی جزو اولین کسانی است که از شیوه نیما یوشیج پیروی کرد و به شعر نو رو آورد. او شاعری است که اشعارش رنگ و بویی اجتماعی دارد. شعر اجتماعی مانند شعر سیاسی به حوادث اجتماعی و مردمی اطراف خود بی‌اعتنا نیست و این حوادث نقش پررنگی در شکل‌گیری آن دارند؛ اما برخلاف شعر سیاسی، پیش و بیش از آنکه به گفتمان‌های سیاسی و گزاره‌های ایدئولوژیک اختصاص داشته باشد، روابط و مناسبات انسانی را مدنظر قرار می‌دهد؛ از همین روست که شعر اجتماعی او می‌تواند برای مردمان هرکجای دنیا خواندنی باشد و آنان با شعر او همذات‌پنداری کنند.

۱-۳ اصطلاحات نمادین

عناصر نمادین در شعر شاعران معاصر را می‌توان در دسته‌های مختلف بررسی کرد؛ اما این مقاله به بررسی برخی از اصطلاحاتی می‌پردازد که جنبه نمادین داشته و هر اصطلاح با توجه به مفهوم کلمه در طبقه‌بندی‌های زیر قرار داده شده است. از جمله این طبقه‌بندی‌ها عبارت است از: پدیده‌های طبیعی؛ پدیده‌های انسانی؛ رنگ‌ها؛ اعداد؛ اسامی شخصیت‌ها یا نمادهای انسانی؛ عناصر اساطیری؛ نمادهای اختصاصی؛ نمادهای دینی و تاریخی و... اینک به بررسی این نمادها در اشعار اسماعیل شاهرودی می‌پردازیم.

۱-۱-۳ پدیده‌های طبیعی

ادبیات فارسی یکی از مهم‌ترین بسترهای فرهنگی در ستایش طبیعت و تقدس آن است و نمادپردازی، برجسته‌ترین مرتبه خلاقیت ادبی است. طبیعت بهترین و غنی‌ترین سرچشمه برای ساختن نماد برای شاعران است. شاعران با استفاده از عناصر و پدیده‌های طبیعی می‌کوشند تا به مفهوم نامحسوس موجود در ذهنشان تجسم بخشند و آن را محسوس و درک‌پذیر کنند. «رواق هنرمند با آفرینش هنری، فاصله میان ذهن و عین، انسان و طبیعت را از میان برمی‌دارد... کار هنر آفریدن جادویی

تشخیص‌کننده است که در آن واحد حاوی ذهن و عین، دنیای خارج و شخص هنرمند باشد» (فتوحی، ۱۳۸۶: ۲۶۷). پدیده‌های طبیعی شامل عنصر زمان و مکان، گیاهان، جانوران، عناصر اربعه (آب، آتش، خاک و هوا)، کوه‌ها، دره‌ها، دریا، رود و... است.

۳-۱-۱-۱ شب / شام

در شعر اسماعیل شاهرودی واژه شب بیانگر تغییر و تحولات مرتبط با بافتار سیاسی اجتماعی است که به استبداد و سانسور ادبی آلوده شده بود. ترس از شر و شلاق و سکوت، شاعرانی دل‌بسته به نوگرایی و امید را به سخن‌گفتن در لفافه کشاند. در شعر شاهرودی شب و سیاهی و ظلمت آن با فضای سیاسی پیوند دارد و آن را همانند عنصری محوری و نمادی از زمانه خود به کار می‌برد که به استبداد سیاسی گراییده بود. از همین منظر، شب در زبان شعر او در بستر تحولات اجتماعی - سیاسی ناشی از استبداد سر برآورده و بازتاب‌دهنده دیدگاه تار و مایوس‌کننده او از جهان پیرامون شاعر است. حوادثی مانند شهریور ۱۳۲۰ و کودتای بیست‌وهشتم مرداد و حادثه سیاهکل او را مانند دیگر شاعران عصر به‌سمت یأس و ناامیدی از اوضاع موجود پیش می‌برد و مفهوم شب نماد و استعاره‌ای از خفقان و ظلمت و ستم و... است. درحقیقت می‌توان گفت شب در شعر او جایگزین مفاهیم سیاسی استبداد، خفقان سیاسی - اجتماعی، کودتا، زندان و وحشت شد که شاعران جرئت بر زبان راندن آن را نداشتند.

* این شب اگر که پیکر ما در دیار غم / خود را به دار مرگ بیاویزد آشکار / ما همچو آن ستاره بتایم بی‌وجود / در نور عشق خویش بمانیم پایدار! (همان: ۱۴۱).

* من در این نقطه دور / من در این شام سیاه / من بدین مرتبه / که از آن نیست کسی برتر (بر تخت غرور) / می‌ستایم دل انسانی را / که به جای دل انسان دگر اشک می‌ریزد / بر سر دامن انسانی زندانی / که پریشان و سرشکش به رخ آویخته است / از برای دل انسان پریشان دگر! (همان: ۱۶۰).

۳-۱-۱-۲ خورشید / آفتاب

در اغلب شعرهای اجتماعی، خورشید سمبل زندگی، حیات، امید و یادآور ایام خوش زندگی است. «آزادی‌خواهی و رهایی یکی از موضوع‌های ادبیات معاصر و نتیجه بروز عواطف و احساسات شاعر نسبت به اجتماع و جامعه خود است و تبیین‌کننده احساس تعهد و رسالت اجتماعی شاعر است. شاعر با درک محیط بسته و استبدادزده خویش با بیان عاطفی و بهره‌گیری از شیوه‌های بیانی مؤثر بر مخاطب و متناسب با حال و مقام، به ستایش آزادی و ستیز با استبداد و آگاهی‌بخشی به جامعه عصر خود می‌پردازد» (صحرائی و گلشنی، ۱۳۸۸: ۱۰۱). در نمونه‌های زیر از شعر شاهرودی خورشید و آفتاب مظهر روز پیروزی، آزادی، روشنی و عدالت است؛ وی ایران آزاد و خالی از هرگونه ظلم و سیاهی را ترسیم می‌کند.

* خورشید در آن صبحگاه ساخت / یک ماجرا ز پرتو گلگون خویشتن / در سرفه نهفته یک مرد ناشناس / می‌بود: محو باد رژیم کهن (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۸۵).

* ای آفریدگار! / در سال‌های پیش که در روبه‌روی ما / دریا نشسته بود / من با سرود خویش / بسیار ساختم / زورق برای مردم جویای آفتاب / اینک طناب دار بافم من؟ ای دریغ! (همان: ۱۹۷).

۳-۱-۱-۳ آتش

«یکی از عناصر مقدس ایرانیان آتش است و مانند آب نماد تزکیه و باززایی است و اما در جایی از آب متمایز می‌شود و نماد نور و حقیقت است؛ شعله آتش نماد باروری، نشان مرگ و باززایی و تطهیر با آب و آتش» (شوالیه و گریبان، ۱۳۷۹: ۶۹). شاهرودی در اشعارش با کاربرد واژه آتش، اغلب رنج‌ها و نابسامانی‌های جامعه را به تصویر کشیده است. آتش، نماد ظلم و استبداد و سوختن مردم ایران در شعله آتشین حکومت مستبد است.

* از غریب جنگ روزی ناگهان / خاستند از خواب شیرین و گران / آتشی کز کین دشمن برفروخت / تاروپود این سه تن را هم بسوخت (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۱۱۲).

* آتشی است که در کوره آن/ تاب استادان با هرکس نیست/ گرچه می‌سوزم، افسوس، افسوس/ این همه آتش سرکش بس نیست؟ (همان: ۱۹۲).

۳-۱-۴ رود/ رودخانه/ شط

رود و رودخانه «نماد فراگیری و جریانی از اشک‌های گوناگون، نماد حاصل‌خیزی و مرگ و احیا، جریان رود، جریان زندگی و مرگ است. رودهایی که از کوه‌ها سرازیر می‌شوند، از پیچ‌وخم دره‌ها می‌گذرند و در دریاچه‌ها و دریاها ناپدید می‌شوند، نماد وجود بشری هستند و جریانی پی‌درپی از امیال، احساسات، نیات و انحرافات مختلف‌اند» (شوالیه، ۱۳۷۹: ۳۶۸). رود در شعر شاهرودی، سمبل ملت و نیز نماد مبارزان خستگی‌ناپذیر و دلاور وطن و افراد باغیرت است که همیشه در مسیر و راه مقاومت هستند؛ جوانمردانی که مانند رودها روان هستند تا به دریای حقیقت برسند؛ نیز نمادی از مبارزان همیشه در صحنه استقلال و رهایی از چنگ اهریمن است.

* غافل از ماجرای کیهان بود/ شب مغرور، بی‌خبر، سرمست/ شط به غوغای خویش می‌افزود/ تا شب خفته را کند بیدار/ نکند برملا شود اسرار! (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۸۸).

* در کدامین شب کهکشان/ ستاره‌ای خواهد گفت/ که من جاده او نباشم؟/ و در کدامین ابتدا/ رودخانه‌ای نخواهد دانست/ که تو بر آینه پا نمی‌گذاری؟ (همان: ۲۵۵).

۳-۱-۵ صخره

صخره نماد استواری و صلابت است. در اشعار شاهرودی سمبل شرایط اجتماعی است که تغییر و حرکت نمی‌کند. سختی‌ها و رنج‌هایی است که بر سر ایران و مردمش آمده و همچنان پابرجاست؛ اما گاهی نیز نماد مردم بی‌سکون و بی‌حرکت و یا گاهی سمبل روشنفکران بی‌دردی است که برای جامعه حرکت نمی‌کنند و دچار سکون شده‌اند.

* بر صخره‌های خفته‌ات ای دریا/ شلاق موج تو چون فرود آید/ می‌دانمت غرور نیفزاید/ پیداست این ز گفته‌ات ای دریا (همان: ۶۶).

(منظور از صخره‌های خفته همان مردم غافل و بی‌دردی است که برای جامعه هیچ تلاش و حرکتی نمی‌کنند.)
* توفنده زی نشیب سرازیر می‌کند/ سیلاب‌های اشک که دارد به چشم خود/ تا صخره‌ها را کند ز جا/ با زور خشم خود (همان: ۹۶).

۳-۱-۶ دریا

«دریا نماد پویایی زندگی و نماد وضعیتی زودگذر میان امکانات نامعلوم و واقعیات معلوم است؛ هم تصویر زندگی است و هم مرگ. وضعیتی چندوجهی که وضعیتی نامطمئن، مردد و بدون تصمیم را نشان می‌دهد و ممکن است به خوب یا بد منجر شود» (شوالیه و گرابران، ۱۳۷۹: ۲۱۸). در اشعار شاهرودی دریا نماد جامعه و ملت و مردم است. او گاهی آرمان‌شهر و نیز شرایط نامساعد، آسفتگی و دگرگونی‌هایش را در واژه «دریا» ترسیم می‌کند.

* بر صخره‌های خفته‌ات ای دریا/ شلاق موج تو چون فرود آید/ می‌دانمت غرور نیفزاید/ پیداست این ز گفته‌ات ای دریا (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۶۶).

* آزرده خاطرت نشود، با توست/ دریای من کرانه بی‌پایان./ وقت سکوت و همه‌توفان/ هرکس مرا به پیش تو خواهد جست (همان: ۶۷).

۳-۱-۷ موج

«موج، جابه‌جایی و حرکت توأم با بالا و پایین رفتن آب یا هر نوع مایعی توسط باد یا عاملی دیگر، جریان تند و ناگهانی و ناآرامی ایجادشده در یک محیط که از مرکز پیدایش خود، در جهات مختلف انتشار می‌یابد بی‌آنکه محیط را جابه‌جا کند»

(انوری، ۱۳۸۳: ۱۱۹). شاهرودی با اشاره به واژه موج از مبارزان و دلاورانی سخن می‌گوید که عاشق وطن‌اند و تن به سیاهی استبداد ندادند و برای آزادی پیوسته در حرکت و تلاش بوده‌اند. همچنین می‌توان گفت موج همان خشم و خروش و حرکتی است که مبارزان در راه رسیدن به آزادی از خود نشان می‌دهند.

* کز دل هر شهر و هر ده اوج می‌گیرد/ تا بگیرد اوج بانگ تو از این هم بیش / موج می‌گوید/ در کنار کلبه چوبین من با باد/ های باد، ای باد! / پیش، سوی مقصد مطلوب توفان پیش! (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۲۱۰).

* در شیار هر رگ من تند می‌گردد/ آتشی چون موج‌های سرکش دریا/ و چنان توفان در اقیانوس/ بر جدار قلب من یکریز می‌کوبد تنش را، شعله افروزان سرش را/ خانه تاریکم از این آتش پنهان فروزان است/ و دم من گرم از این گرما سوزان است (همان: ۱۸۳).

۸-۱-۱-۳ ابر

ابر به سبب تغییر شکل دائمی‌اش نماد مسخ و دگرگونی، لطافت و شادی و ظهور بهار است؛ اما در نمونه‌های زیر از اشعار شاهرودی، ابر گاهی نماد ظلمت و گاهی سمبل رحمت است. ظلمتی که حکومت مستبد طاغوت هر لحظه موجب ایجاد رعب و وحشت در دل‌های مردم بی‌گناه می‌شود؛ گاهی نیز رحمتی است که موجب دگرگونی، لطافت، شادی و ظهور بهار در جامعه می‌شود.

* انبوه ابر تیره بدسیما/ باران اگر به روی تو می‌بارد/ چشم نظر همه به تو می‌دارد/ دریا ز عمق روشنی فردا (همان: ۶۷).
* آنجا بنگر که از دل ابر/ پیداست درست قلّه کوه/ کوهی که سپید می‌نماید/ از پشت سیاه ابر انبوه/ پرواز کنیم تا بدان‌جا! (همان: ۷۷).

* دست بردار ز پیشانی خویش/ چین ز رخساره بینداز به دور/ ابرها می‌گذرند از سر شهر/ شهر می‌ماند و فریاد سرور (همان: ۱۶۴).

۹-۱-۱-۳ توفان

«در کتاب مقدس، توفان به خشم خداوند تعبیر شده است. به معنی فرود آمدن بلایی برای انتقام، یادآور جلال و قدرت الهی، مظهر الهی، قدرت مطلق و رعب‌آور است. اگر کولاک را شروع یک ظهور بدانیم، توفان مظهر خشم الهی و حتی کفر خداوندی است» (شوالیه و گرابران، ۱۳۷۹: ۲۲۸) در شعر شاهرودی توفان نماد استبداد حکومت ظالم و مشکلات، سختی‌ها و ناملایمات ناشی از تیرگی زمان بر مردم است. حوادثی مانند بحران‌های اقتصادی، رنج‌ها، افزایش فساد و شکاف طبقاتی، دخالت بیگانگان، درگیری‌ها و سرکوب معترضان و ...

* شاید در آن کبودی بی‌انتهای شبی / توفان مرگ‌کننده ز جا آن ستاره را/ او رفته است، لیک به سوسوی خود کنون/ آباد کرده است دل هر کناره را! (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۱۴۰).

* سال‌ها با آنکه مرغی در قفس بودم/ از میان شاخه‌های در هم بس جنگل انبوه بگذشتم/ غرش توفان سرود فتح را می‌خواند/ مه به روی برگ‌ها چون مرگ می‌افتاد/ ابر می‌افشاند اشک خویشتن خاموش بر هر جا (همان: ۱۵۳).

۱۰-۱-۱-۳ بهار

بهار از جمله عناصر زمان به شمار می‌رود که جنبه نمادین گرفته است و نماد شادی، طراوت و نشاط است. در شعر شاهرودی، بهار سمبل آزادی، زندگی نو، رهایی و عدالت است که در وطن به سبب بحران‌ها و سرکوب‌ها از بین رفته است و همه در انتظار آن هستند.

* و من چون پنجره‌ام را گشودم/ هجوم باد را دیدم/ تن محتاط شمع کومه‌ام را کوفت بر خاشاک/ و در زندان تاریکی/ خیال یک بهار تازه بر یاد من آمد/ با خیال یک بهار تازه رنجیدم (همان: ۱۶۲).

* و من چون پنجره را گشودم/ به چشمم باد را دیدم/ که دسته‌دسته بوی عطر نرم بیدمشکش را (چو پیغام از پی پیغام) به درگاه کومه من می‌اندازد./ و دانستم که دور از من، ز پیچ‌و‌پیچ کوچه‌باغ‌های خانه‌های تنگ/ ز پشت این قطار تپه‌ها، از پشت جنگل‌ها (جدا از هرچه با من هست)/ بهاری هست و با هر چیز می‌خندد (همان: ۱۶۳).

۱۱-۱-۱-۳ زمستان

زمستان یکی از عناصر زمان است که با توجه به بافت کلمات در شعر شاهرودی نماد به شمار می‌رود. زمستان و متعلقات آن، نماد حقایق اجتماعی و سیاسی عصر شاعر و بیانگر فضای پر از سرکوب و اختناق دهه سی است. شاهرودی از زمستان برای نشان‌دادن شدت سردی و ظلم و ستم حاکم بر جامعه روزگار خود استفاده می‌کند؛ نیز نماد جامعه یخ‌زده و سرد بعد از کودتای ۲۸ مرداد است.

* اینک در گل/ امتداد افسردگی/ پرچم زمستان است/ و نسیمش/ در گل/ و سپیدار/ و سبزینه!/ و در گل/ زمستان است!/ ای مهتاب در گل/ خون بر سر دست/ بمان! (همان: ۲۷۱).

* ای خوب، ای برکت/ آینده/ بر ساق ساری در دوردست توست/ و من می‌بینم... لحظه بعد/ فراخواهد رسید/ و زمستان کی بود می‌شود،/ و پرستو بهار را در بر خواهد گرفت/ من می‌بینم می‌بینم... (همان: ۳۳۰).

۲-۱-۳ گیاهان و رستنی‌ها

از دیدگاه نیما و شاعران سمبولیسم، هر موضوعی می‌تواند جنبه نمادین داشته باشد. آنها برای نمادهای شعری خود هیچ‌وقت دور نمی‌روند؛ جنگل، درختان، گل‌ها، گیاهان و... همه مضمون‌های شعری آنها هستند. تنوع و گوناگونی درختان و گیاهان فضای مناسبی است که شاعر با استفاده از آنها احساسات و کنش‌های خود و جامعه را در آن منعکس کند.

۱-۲-۱-۳ غنچه

«در متون ادبی ما غنچه نماد گره‌داری و فروبستگی، سربستگی، دل‌تنگی و گریبان‌دریدن و خون‌جگر بودن است» (زمردی، ۱۳۸۷: ۲۷۶). در شعر شاهرودی نیز نماد گره‌داری و مشکلات ایران یا جامعه در دهه‌های سی و چهل است؛ گاهی ممکن است جامعه در حال تبدیل شدن به شکوفایی و آزادی باشد که شاید شکوفا شود و شاید هم این شکوفایی صورت نگیرد.

* غنچه‌ای هست که شاید هرگز/ نشکفد.../ هست سربازی که می‌جنگد. با که؟/ شناسد... (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۶۳).

* لیکن/ ای ملت/ غنچه تو، عصیان تو/ طغیان تو دانم شکفد./ شکفد دانم زودم بوی گل مستم سازد (همان: ۶۴).

۲-۲-۱-۳ درخت

«درخت سمبل زندگی است و به‌خاطر تغییر دائمی و عروجش به آسمان، مظهر قائمیت است. برهنه‌شدن هر سالش از برگ و دوباره برگ‌دارشدنش نشانه مرگ و باززایی آن است؛ و همچنین نماد باروری، منبع زندگی و پویایی زندگی است» (شوالیه و گریبان، ۱۳۷۹: ۲۰۰). درخت در اشعار شاهرودی، نماد استواری و اقتدار، زندگی و رشد است؛ همچنین می‌توان گفت نماد وطن و اجتماع مردم آن است؛ نیز نماد روشنفکران و مبارزان انقلابی است که به وطن و جامعه خود دل‌بستگی دارند و نمی‌توانند از آن دل بکنند و درحالی‌که استبداد، ظلم و خفقان بر جامعه حاکم است، فریاد اعتراض سر می‌دهند.

* نفس در سینه‌ام زنگی است، بر بام بلند هول می‌کوبد./ کسی در می‌زند «باد است» می‌گویم به گوش هول خود «باد

است» غیر از باد کس را با درخت دورکاری نیست (همان: ۱۶۶).

۳-۲-۱-۳ جانوران

هنر شاعران معاصر، رهاشدن از سنت‌های دست‌وپاگیر ادبی و پناه‌بردن به طبیعت بوده است؛ به‌طوری که شعر معاصر با سیر در کوه و صحرا و جنگل و کنار دریا و نغمه‌های پرندگان که همه اینها بهانه‌ای برای پرداختن به دردها و مشکلات مردم و جامعه شد که شاعر شب و روزش را با آنها می‌گذرانید و از زندگی‌شان خبر داشت. شاعران برای ایجاد انگیزه و پویایی و نشاط مردمی

که به دلایل مختلف ناامید و مأیوس شده‌اند، از نماد استفاده می‌کنند. نمادهای جانوری بسیار تأمل‌برانگیز هستند. نمادهای جانوری که برخی از آنها از محیط بومی شاعر است و نمایان‌کننده شخص شاعر و چگونگی اندیشه یا واکنش‌های اوست.

۳-۱-۲-۴ پرنده

پرنده یکی از پدیده‌های طبیعی است که با توانایی‌های خاص و متفاوتش در ذهن انسان احساس شور و نشاط، سرزندگی، سبک‌بالی، آزادی و تعالی را برمی‌انگیخته است. پرنده در ادبیات و شعر، تصاویر و مفاهیم گوناگونی را بازتاب داده و تحت تأثیر جریان‌های ادبی و فرهنگی، صورت‌های نمادین گوناگونی یافته است. در شعر شاهرودی پرنده نماد انسان‌های آزاد و رها از تعلقات، روشنفکران و انقلابیونی است که همواره در اندیشه‌های رهایی از اوضاع نامساعد و خفقان بار حاکم بر جامعه‌اند؛ جامعه‌ای که مانند قفسی تنگ آنها را در بر گرفته است؛ گاهی نیز نماد خود شاعر است که با شعرش فریاد آزادی خواهی سر می‌دهد.

* بر من به نگه زند نهی / کای مونس غمگسار و دمساز! / وقت است که وارهم از بند / آیم در آسمان به پرواز / کازاد پرنده‌ای چو ما نیست (همان، ۱۳۹۰: ۷۷).

۳-۱-۲-۵ مرغ

مرغ نماد مردمانی است که اگرچه به دنبال آزادی و رهایی‌اند، اسیر چنگال استبداد شده‌اند؛ نیز نماد اندیشمندانی است که همیشه در فکر رهایی‌اند و در آرزوی سرودن نغمه آزادی حسرت می‌خورند.

* فرو بسته مرغی دم از نغمه / آنجا به شاخ درختی گزیده مأوا / چرد آهو بی رام در دشت تنها / دریغا! سیه پوست هستم / دریغا! که محروم از ماجرای شکارم / سیه گشته چون پوستم روزگارم! (همان: ۱۰۴).

* سال‌ها با آنکه مرغی در قفس بودم / بر فراز شهرها من بال بگشودم / دیدم انسان‌ها به زنجیرند / دیدم انسان‌های دیگر را که از زنجیر می‌سازند / خیش بهر کشت فرداشان / می‌شنیدم بر فراز شهرها با آنکه مرغی در قفس بودم / ناله انسان و حیوان را / می‌شنیدم نغمه‌هاشان را... (همان: ۱۵۳).

۳-۱-۲-۶ خروس

با توجه به فضای استبدادی زمان شاعر که در آن، بحران‌ها و حوادث بسیار وجود داشت و مردم به ستوه آمده بودند، روزگاران سختی بر جامعه می‌گذشت و مردم در انتظار مزده آزادی بودند. خروس نماد مزده‌دهنده آزادی است که رسیدن صبح و روشنایی را خبر می‌دهد.

* چرخ می‌گردد و شب‌ها خورشید / خفته در چاهی بر بستر ناز / با دم صبح خروسان سحر / می‌رسانند به عرش آوا باز (همان: ۵۷).

۳-۱-۲-۷ چیچینی

چیچینی در شعر شاهرودی نماد خبررسان است که به دلیل شرایط اجتماعی نتوانسته است خبر رهایی و آزادی را بیاورد. * چو مرغی ز آشیان آواره مانده / بهار آواره مانده بود امسال / به هر بام و دری زد هیچ کس در بر رخس نگشود / ز روی شاخه «نارنج» از «چیچینی» آوازی نیامد / نشد بیدار از خوابش نسیمی / گلی نشکفت (همان: ۱۶۱).

۳-۱-۲-۸ کبوتر

کبوتر در اشعار شاهرودی سمبل صلح و آرامش است که مردم در آن شرایط سخت و بحرانی منتظر آرامش و آزادی هستند؛ گاهی نیز نماد پرنده‌ای مظلوم است که در چنگال پرنندگان و حیوانات قوی و ظالم گرفتار است؛ در واقع منظور همان مردم بی‌گناه و مظلومی هستند که گرفتار ظلم و استبداد شده‌اند.

* پایستگی، بلندی دیوار است/ و من دیری است/ دیر/ دیر/ دیر/ در دل به چارسو/ دیوار بستگی را (پولادین)/ بنهاده‌ام/ بر انتظار آن کبوتر معصوم (همان: ۲۶۶).

* تا چه وقتی؟/ تا زمانی که جهان با روز آرامش گزیند؟/ تا چه وقتی؟/ تا زمانی که کبوتر می‌تواند/ بی‌هراس و وحشتی بر روی این دیوار بنشیند! (همان: ۱۸۵).

۳-۱-۲-۹ پرستو / چلچله

پرستوها نماد پیام‌آوران فصل بهار هستند که با صدا و نغمه‌هایشان آمدن بهار را نوید می‌دهند. در شعر شاهرودی پرستو نماد تلاشگران آبادگر و مبارزانی است که برای آزادی و مساعدشدن جامعه مبارزه می‌کنند. دانشجویان و روشنفکران، روحانیون، نیروهای مذهبی و... از جمله این دل‌آوران‌اند.

* ای خوب، ای برکت/ آینده/ بر ساقساری در دوردست توست/ و من می‌بینم می‌بینم... لحظه بعد/ فراخواهد رسید/ و زمستان کبود می‌شود،/ و پرستو بهار را در بر خواهد گرفت/ من می‌بینم می‌بینم... (همان: ۳۳۰).

* این بی‌دریغ رنگ/ رنگ/ رنگ... رنگ را/ با بازگشت چلچله/ در پیش آفتاب تو بنشانم/ ای عشق، ای شکوه تمامت،/ ای بازگشت چلچله،/ رنگین‌کمان! (همان: ۳۳۹).

۳-۱-۲-۱۰ گربه

«نمادگرایی گربه بسیار ناهمگون است و میان گرایشی سعد و نحس نوسان دارد که این نکته را به‌آسانی می‌توان از طرز رفتار شیرین و درعین‌حال ریاکارانه حیوان نتیجه گرفت» (شوالیه و گربان، ۱۳۷۹: ۶۹۷). گربه سمبل بی‌وفایی، حيله‌گری، درندگی و دزدی است. در نمونه زیر نماد درباریان بی‌چشم‌ورویی است که با چاپلوسی فقط به نفع خویش کارها را به پیش می‌برند و تنها برای منافع خود به شاه می‌گرویدند و خود را نوکر و جان‌نثار شاه می‌دانستند.

* گربه‌ای آرام می‌لیسد سبیل شحنه را/ هر تماشاجی که دست چپ نشسته/ می‌نهد در جیب دست راستی/ کاغذی تاخورده را (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۱۲۵).

۳-۱-۲-۱۱ اسب

در ادبیات اسلامی، اسب نزدیک‌ترین حیوان به انسان است و از جایگاه حیوان‌بودن خود فراتر رفته و به درک و شعوری فراغریزی رسیده است. در شعر شاهرودی نیز اسب نماد افراد آگاه، بیدار و هوشیاری است که به مبارزه با استبداد برخاسته بودند؛ اما اقدامات سرکوبانه شاه و اطرافیانش برخی آنها را از پای درآورد و برخی به شهادت رسیدند.

* چه روز و روزگاری بود! به روی راه خود یکه‌سواری بود/ تن او در حصار گرد/ سواد شهر را انداخته در پشت/ به طبل جاده سم‌ضربه‌های بادپایش دم‌به‌دم می‌خورد/ و اسب او را به سوی مقصد اندیشه‌اش، ناآشنا، می‌برد. (همان: ۱۴۲).

* از آنجایی که دست‌وپنجه این راه/ کشانده اسب‌هایی را به قعر پرتگاه دور/ و از آنجاکه دیگر نیست/ نشانی از سوار یکه، بر آن جاده، جز جای پای کور/ سواران دگر آویز کرده زین‌وبرگ اسب‌های خویش را بر دوش/ و از ره بازمی‌گردند، سوی شهرها خاموش! (همان: ۱۴۳).

۳-۱-۲-۱۲ شیر

«در برخی متون ادبی شیر همواره خود را به‌عنوان نمادی از جنگاوری و دلیری و بی‌باکی جلوه داده است. در متون عرفانی اصیل از چشم‌اندازی دیگر و به‌نحوی ویژه، قدرت شیر، محوریت دارد؛ قدرتی پرجاذبه و پرکشش که از درون تسخیرکننده است و وظیفه پیر یا مراد، منتقل کردن آن است به سالک» (قبادی، ۱۳۸۶: ۲۹۷). شیر در اینجا سمبل قهرمانان و متفکران اصیلی است که در زنجیر استبداد گرفتارند و گاهی نماد همه مردم ایران و مبارزانی است که از اوضاع حکام به‌شدت خشمگین هستند.

* اینک اگر وطن / در لابه‌لای پنجه اعمال اجنبی / فریاد می‌زند / این التماس نیست / این نعره‌های شیر به زنجیر بسته است، / عصیان ملتی است / زنجیر و تازیانه و اعدام / بهر مبارزان، / بوده است از قدیم (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۳۹۲).

۳-۱-۲-۱۳ خر / الاغ

«الاغ را بعضی از فرهنگ‌ها نماد جهل و خیریت دانسته‌اند؛ اما این موردی استثنایی و ثانوی از مفهومی کلی‌تر است. در واقع الاغ، تقریباً در سراسر جهان نشانه ظلم‌انیت و حتی گرایش‌های شیطانی است» (شوالیه گرابران، ۱۳۷۹: ۲۲۱). خر در شعر شاهرودی نماد اشخاص کودن و نفهمی است که به درباریان پیوستند و برای پیشروی و موفقیت استبداد در کشور می‌کوشیدند و جامعه و مردم خود را در تنگی و سختی رها کردند.

* باری، به راه‌ها / آنها که کوله‌ای ز طلا بار داشتند / پا را به روی شانه من می‌گذاشتند! / و من در آن زمان به راه / بودم خری که بار طلاهای دیگران / بر دوش می‌کشد (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۱۴۷).

۳-۱-۲-۱۴ سگ

در باورهای دینی قبل از اسلام و در اسلام، سگ یک جانور آلوده است که باید از آن فاصله گرفت؛ مگر اینکه او را آموزش دهند و اختیارش را در دست بگیرند تا از آلودگی و آزار دوری کند و انسان از ویژگی‌های مفید آن در زندگی استفاده کند. دیدن سگ‌های ولگردی که در مزبله‌ها زندگی می‌کردند و باعث آزار مردم و انتشار آلودگی می‌شدند، موجب شد تا در ادبیات فارسی، نفس مانند سگی پلید به شمار بیاید که در مزبله‌های دنیا می‌گردد و به خوردن جیفه‌های بی‌ارزش دل خوش کرده است. در برخی شعرهای معاصر، سگ نماد انسان‌هایی است که موجب آزار مردم هستند و همواره از دستور شاه و درباریان پیروی می‌کنند؛ در سروده‌های شاهرودی هم نماد ذلیلانی است که به حکومت مستبد پناه برده‌اند و مردم را می‌گزند. * دیرگاهی است ولی / نیمه‌شب‌ها که دگر / پاسبانان از آن / حول و هوش‌اند به دور / و سگی نیست که پای بگزد / راست با هیکل مسکوت کسی، بر خاشاک / سایه‌ای می‌لغزد (همان: ۲۳۹).

* آخر که پای آبله دارم ز راه ماند / ویلان به شهرها سگ آواره‌ای شدم / قلاده‌ای به گردن من این زمان نبود / تا هرکجا که صاحب من خواست زان سو گذر کنم / یا پشت یک حصار بمانم در انتظار / تا هر زمان که عابری از راه خود گذشت / ارباب خویش از ته بستر خبر کنم! (همان: ۱۴۸).

۳-۱-۳ پدیده‌های انسانی

تصاویر نمادین و ملموس بیانگر افکار و احساسات شاعر است. با مشاهده برخی از اشیا و پدیده‌های انسانی، احساس خاصی به شاعر دست می‌دهد و توجه او را به خود جلب می‌کند؛ این احساس خاص موجب می‌شود که او اشیا را به شکل نمادین ببیند.

۳-۱-۳-۱ شمع

«نمادگرایی شمع به نمادگرایی شعله وابسته است. شمع نماد صعودیابنده است. شمعی که در کنار میت می‌سوزد، نماد روح است، در نیروی متصاعدش، نماد خلوص شعله معنوی است که به سوی آسمان بالا می‌رود و نماد بقای زندگی فردی است که به اوج خود می‌رسد» (شوالیه و گرابران، ۱۳۷۹: ۹۲). شمع در شعر فارسی نماد قلب‌های عاشق وطنی است که اینک خاموش شده است و در تاریکی و سیاهی به سر می‌برند.

* شمع افروخته‌ای هست که خاموش شده / مرده... چشمه‌ای هست که خشکیده... / بوسه خشکیده... به لب‌های زنی / بوسه‌ای هست که خشکیده است... (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۶۴).

* و من چون پنجره‌ام را گشودم / هجوم باد را دیدم / تن محتاط / شمع کومه‌ام را کوفت بر خاشاک / و در زندان تاریکی / خیال یک بهار تازه بر یاد من آمد / با خیال یک بهار تازه رنجیدم (همان: ۱۶۲).

۳-۱-۳ چراغ

چراغ از واژه‌های نمادینی است که بنابر تقابل‌های دوگانه‌ وازگان در سطح شعر، بافت و زمینه سرودن شعر، زیرساخت‌های تشبیهی و لوازمش - مانند نور، گرمابخشی و روشنایی که نتیجه‌اش ظلمت‌ستیزی، راهنمایی، هدایت، حقیقت‌نمایی و افشاگری است - می‌تواند معنای نمادین آن باشد. همچنین چراغ در شعر شاهرودی نماد امید، وطن، آزادی و ظلمت‌ستیزی است که شاعر با اشاره به آن فضای تاریک و سیاه استبداد را نشان می‌دهد و مردم را به مبارزه با این سیاهی دعوت می‌کند تا با نور امید و آزادی‌خواهی، این سیاهی را بشکافند.

* آتش به دل ستم کشان زد/ داد از همه سو امید بر باد/ دزدید ز ما چراغ ما را/ بنشست به خاطر خوش و شاد/ بر مسند خود به حکمرانی (همان: ۸۳).

۳-۳-۱-۳ زندان

زندان در شعر شاهرودی نماد جامعه بدون آزادی است. منظور همان ایران است که در دست حکومت خودکامه افتاده و در آن، استقلال، آزادی و رهایی از مردمانش گرفته شده است و همچون زندان تاریکی در ظلم و ستم است.

* و من چون پنجره‌ام را گشودم/ هجوم باد را دیدم/ تن محتاط شمع کومه‌ام را کوفت بر خاشاک/ و در زندان تاریکی/ خیال یک بهار تازه بر یاد من آمد/ با خیال یک بهار تازه رنجیدم (همان: ۱۶۲).

* مگر این کومه افسرده، این زندان تاریکی است/ به قهر از هر بهاری/ به فکر اینکه ره بر هر بهار تازه‌ای بندد! (همان: ۱۶۳).

۳-۳-۱-۳ فانوس

«فانوس در معابد و صومعه‌های ژاپنی از ابتدا با هدفی تزئینی به کار می‌رفته است و نماد اشراق و روشنی روح بوده است. سنت غربی فانوس مردگان را می‌شناسد که تمام شب در کنار جسد متوفا، یا در مقابل منزلش می‌سوزد: فانوس در اینجا نماد جاودانگی روح در مقابل زوال جسم است» (شوالیه و گرابران، ۱۳۷۹: ۳۷۵). فانوس در شعرهای شاهرودی نماد حق، حقیقت، روشنایی و روشنگری و امیدبخشی است. روشنی چراغ فانوس زشتی‌ها و تاریکی‌ها را از بین می‌برد.

* من آن فانوسم ای عابر! که امشب/ زبان بر خویش و ره را بر تو بستم/ تو آتش باش و اینک روشنم کن/ که خامش من به امید تو هستم! (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۳۲۷).

* اینک ولی به کاسه هر دیده روشن است/ آن نور کز ستاره تراوید بر زمین/ او نیست لیک پرتو او سال‌های سال/ فانوس می‌کشد به سر راه همچنین! (همان: ۱۴۱).

۳-۳-۱-۳ قفس

قفس نماد قیدوبندهای جامعه و حکومت استبدادی است. انسان‌هایی را نشان می‌دهد که در این قفس به اسارت درآمده‌اند. توان و جرئت اعتراض ندارند. با این همه، شاعر آزادی‌خواه این اسیران در قفس استبداد را به آواز و اعتراض دعوت می‌کند.

* سال‌ها با آنکه مرغی در قفس بودم/ بر فراز شهرها من بال بگشودم/ دیدم انسان‌ها به زنجیرند/ دیدم انسان‌های دیگر را که از زنجیر می‌سازند/ خیش بهر کشت فرداشان/ می‌شنیدم بر فراز شهرها با آنکه مرغی در قفس بودم/ ناله انسان و حیوان را/ می‌شنیدم نغمه‌هاشان را... (همان: ۱۵۳).

۳-۳-۱-۳ سردخانه

با جست‌وجوهایی که کردیم، به نظر می‌رسد سردخانه هم از آن دسته وازگانی است که نخستین بار در سروده‌های شاهرودی در قالب نمادین به کار رفته است. سردخانه نماد جامعه، بستر و حاکمیت استبدادی است؛ جامعه‌ای که همه روشنفکران در آن مرده‌اند و به خاموشی گرایده‌اند.

* آن سردخانه کشت مرا، اینک/ این مرد پیکری است که بی جان است/ دیری است مرده‌ام من و دستی نیست/ این نغمه نیز تق تق دندان است (همان: ۱۵۶).

۷-۳-۱-۳ داس

داس نماد قدرت و زور و توان و همبستگی است. منظور همان قدرت و حکومت مستبد است که با توسل به زور و اجبار بر مردم حکم فرمایی می‌کردند.

* سر بت را که شکست؟ ما شکستیم سر بت را/ ما/ پای اسبش را که برید؟/ ما بریدیم بدین داس که داریم به دست!/ شکم بت که درید؟/ شکمش را ندریدن، دریدند که دید؟ (همان: ۳۹۶).

۸-۳-۱-۳ کشتزار/کشتگاه

کشتزار و کشتگاه زمینی است که در آن محصول کاشت می‌شود. در اینجا شاهرودی با کاربرد شالیزار و کشتزار به سرزمین ایران اشاره می‌کند که دچار اختناق شدید و بی‌حاصلی شده است؛ بنابراین شالیزار و کشتزار نماد جامعه ستمدیده و گرفتار در دست ظالمان است.

* و من چون پنجره‌ام را گشودم/ سراسر کشتگاهم خشک مانده بود آنجا/ و شاخه‌های آن یک‌جا شکسته بود. (همان: ۱۶۲).

۴-۱-۳ اسامی شخصیت‌ها یا نمادهای انسانی

در ادبیات، نمونه‌های ارزشمندی وجود دارد که از اهمیت و ارزش آدمی حکایت می‌کند. «هر گوشه از این گنجینه غنی، طرح و نشانی از چهره متعالی انسان، مطابق الگوهای ذهنی در دوران گذشته ارائه می‌دهد و از امکان اعتلای آدمی در دستگاه ارزشی پذیرفته شده‌ای سخن می‌راند» (پورنامداریان، ۱۳۷۷: ۸۲). شخصیت‌هایی که برطبق قرارداد و یا به سبب داشتن صفات و استعدادهای غالب طبیعی و یا به دلیل صفات غالب و خارق‌العاده ناشی از نقش اغراق آمیزشان، صفت رمزی و سمبولیک یافته‌اند.

۱-۴-۱-۳ موجر

موجر به معنای صاحب‌خانه از جمله کلماتی است که در شعر شاعران قبل و همعصر شاهرودی در جایگاه نماد به کار نرفته است. موجر نماد شاه و درباریان مستبد است که مردم را غارت می‌کنند و خود را صاحب و بلامنازع سرزمین می‌دانند و با همین تصور به اموال مملکت دست می‌یازند.

* بین ره دید به رؤیا که حسن/ دست بر گردن بابا دارد/ دید موجر را می‌گیرد پول/ دید خود کفشی زیبا دارد (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۱۰۹).

۲-۴-۱-۳ پاسبان

پاسبان نماد درباریان و طرفداران شاه در زمان استبداد است که فضای تیره را ترسیم می‌کند.

* دیرگاهی است ولی/ نیمه‌شب‌ها که دگر/ پاسبانان از آن/ حول و هوش‌اند به دور/ و سگی نیست که پای بگذرد/ راست با هیکل مسکوت کسی، بر خاشاک/ سایه‌ای می‌لغزد (همان: ۲۳۹).

۳-۴-۱-۳ دزدان

دزدان نماد بیگانگان و سلطه‌گرانی است که به قصد غارت اموال سرزمین ما در حکومت دخالت می‌کردند؛ همچنین این دزدان می‌توانند دزدان درونی یعنی طبقه حاکم نیز باشند.

* نه ما نمی‌دهیم به دشمن/ محصول این مبارزه را/ نه نمی‌دهیم،/ هرگز نمی‌زنیم به مهر تو پشت پا، نه نمی‌زنیم./ ای ملت غیور که در تنگه سحر/ دزدان به کاروان تو بستند راه را (همان: ۳۹۱).

۳-۱-۵ عناصر اساطیری

نیمه آغازگر اسطوره‌آفرینی نو است و پیش از آنکه از اساطیر کهن استفاده کند خود، به اسطوره‌سازی دست می‌زده است. اسطوره‌ها ساخته خیالات شاعران هستند. آنها به تجربه‌های عام بشری در قالب پدیده‌های طبیعی و زمان کیفیتی نمادین می‌بخشند و آنها را از واقعیت به فراسوی واقعیت سوق می‌دهند؛ به طوری که درون‌مایه جادویی در آنها شکل می‌گیرد.

۳-۱-۵-۱ اهرمن

«شیطان نماد نیروهای آزارنده، ظلمانی و ضعیف‌کننده آگاهی است؛ شیطان سقوط در نامعلومی و ابهام است: شیطان مرکز شب است و در مقابل خداوند قرار می‌گیرد که مرکز نور است. شیطان در زیر زمین می‌سوزد و خدا در آسمان می‌درخشد» (شوالیه و گرابران، ۱۳۷۹: ۱۲۱). اهرمن در شعر شاهرودی و دیگر شاعران سمبولیسم اجتماعی ایران، به معنای شیطان است و نماد مستبدان و حاکمان استبدادی و ظالم است.

* باز نالید ز دنیا، نالید/ که هنوزش خبری نیست که نیست/ نکند اهرمن بدبختیش/ داده باشد به ره زندگی ایست؟ (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۱۰۹).

۳-۱-۵-۲ اسطوره

اسطوره‌ها در شعر شاهرودی نماد روشنفکران و اندیشمندان و متفکران اجتماعی است.
* آورده‌اند که: شب، در بیابان، اسطوره‌ها سرگردان‌اند./ اینک: او (آن اسطوره: آن آهو)/ در شب/ و در بیابان! (همان: ۳۶۳).

۳-۱-۵-۳ ضحاک

در آثار شاهرودی، ضحاک نماد شاه و درباریان و همچنین حاکمان مستبد است.
* در پس پرده تزویر نهران است کسی، گرچه کس نیست ولی ما را هست/ چهر ضحاک زمان/ غاصب ثروت خلق/ ثروتی بی‌پایان/ بدر ای دست توانای رفیق (همان: ۳۹۷).

۳-۱-۵-۴ البرز

در اساطیر ایرانی، البرز اولین کوهی بوده که بیرون آمده است و سپس کوه‌های دیگر، از ریشه و بنیان آن به وجود آمدند. البرز در شعر فارسی محل طلوع خورشید و مظهر عظمت و جاری‌شدن رود است. در شعر شاهرودی، البرز نماد اعتراض، استقامت و ایستادگی است و ایران زمان شاعر را به تصویر می‌کشد که غرق در تاریکی و ظلمت است؛ ولی به پیروزی امید دارد.
* من پای می‌فشارم با بیداری/ و گوشواره صحبت رنگین/ بر صبحگاه رویش البرز می‌برم/ وز قله‌های برف سپیدی را می‌کاوم (همان: ۳۰۸).

۳-۱-۶ نمادهای دینی و مذهبی

عناصر دینی و مذهبی در اندیشه‌های جامعه ایرانی نقش مهمی داشته است. همانطور که می‌دانیم اغلب مسائل، دیدگاه‌ها، ایده‌ها و حتی تحولات اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و علمی در این جامعه از دین تأثیر می‌پذیرند؛ زیرا زیرساخت جامعه مذهب است؛ بنابراین شاعران و نویسندگان ما برای بیان غیرمستقیم مقصودشان در برخی زمینه‌ها این عناصر دینی و مذهبی را در قالب نماد به کار می‌برند.

۳-۱-۶-۱ حضرت ابراهیم

«حضرت ابراهیم در عرفان اسلامی به سبب واقعه‌ای که در زندگی او اتفاق افتاد، نماد فرمان‌برداری محض در برابر فرامین خداوند، مورد استفاده شاعران عارف قرار گرفته است» (سلیمی، ۱۳۹۴: ۳۶۷). در شعرهای اجتماعی و همچنین در شعر شاهرودی مانند گذشته، نماد اطاعت و تصمیم محض بودن در برابر دستورات الهی است.

* چه‌سان که باطن ابراهیم زمانه دارد به او / به خویش می‌گویم / به‌جای قربانی‌ات / تو نیز گوسفند برآر! / ولیک / من این / به دست بازی تقدیر سرسپرده مدام / جدا ز گفته به خویش / به‌پای ساخته‌ام کهنه‌های اندوده / چو پیش می‌خوانم / کجاست آن که بدو نام خورده اسماعیل! (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۳۰۰).

۲-۶-۱-۳ حضرت اسماعیل

حضرت اسماعیل در شعر شاهرودی، نماد رزمندۀ آمادۀ قربانی‌شدن است؛ همچنین نماد شهیدی است که به ندای حق لبیک می‌گوید و نیز نماد مریدی است که در برابر مراد خود تسلیم است.

* چه‌سان که باطن ابراهیم / زمانه دارد به او / به خویش می‌گویم / به‌جای قربانی‌ات / تو نیز گوسفند برآر! / ولیک / من این / به دست بازی تقدیر سرسپرده مدام / جدا ز گفته به خویش / به‌پای ساخته‌ام کهنه‌های اندوده / چو پیش می‌خوانم / کجاست آن‌که بدو نام خورده اسماعیل! (همان: ۳۰۰).

۳-۶-۱-۳ حضرت یوسف

یوسف نماد مردم بی‌گناه، پاک و معصوم است که با بی‌رحمی ستمگران و حکومت مستبد در چاه و ظلمات جامعه گرفتار شده‌اند؛ نیز می‌تواند نماد کسانی باشد که با تلاش و صبر از تاریکی‌ها و خفقان‌های اجتماعی به رهایی و روشنایی می‌رسند و دیگران را نیز به رهایی و نجات رهنمون می‌شوند.

* و او / اعصار را به خدمت بازوی انتظار / می‌آورد که تو / امید را سوار پی کاروان کنی / یوسف شوی به چاه / وز عمق، زان سپس / با کار بر شدن / پیرانه جمال جهان را جوان کنی! (همان: ۳۲۱).

۴-۶-۱-۳ خضر

«در سنت اسلامی، خضر راهنما، مرشد، استاد درون و انسان سبز نامیده می‌شود» (شوالیه و گریبان، ۱۳۷۹: ۱۰۰). خضر نماد راهنمایی و جاودانگی است؛ منظور از آن، مبارزان و دلاورانی است که با قدرت در مقابل استبداد می‌ایستادند و مردم را راهنمایی می‌کردند و راه درست را به مردم نشان می‌دادند.

* ای او / در سو به‌سوی اینک / برانگیز / نامی که گام بود / گامی که نمای قدمگاه! / آنگاه که خضر، کفش‌هایی از عبور آهن داشت، / و حقارت درماندگی در کار تندر نبود! (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۳۶۴).

۷-۱-۳ نمادهای ابداعی (اختصاصی)

نمادهای اختصاصی، قسمتی از میراث ادبی هستند که از یک نویسنده یا شاعر به‌جا می‌ماند. بررسی و تعیین نمادهای ابداعی و یا تقلیدی بودن آنها بخشی از کارکردهای نقد ادبی به شمار می‌آید. به عبارتی، گاه شاعر، دنیا و محیط اجتماعی پیرامون خود را با نگاهی متفاوت‌تر و عمیق‌تر از دیگران می‌نگرد و مسائل و مصائب آن را با واژه‌هایی متفاوت‌تر و جدیدتر به تصویر می‌کشد. این واژه‌ها و کلمات که به‌طور غیرمستقیم، ترسیم‌کننده مسائل و مشکلات اجتماعی زمان شاعرند، به نمادهایی تبدیل می‌شوند که تنها در شعر همان شاعر خاص بروز می‌یابند و اندک‌اندک به نمادهای مرسوم و متعارف تبدیل می‌شوند و گسترش اجتماعی و ادبی می‌یابند. اسماعیل شاهرودی از جمله شاعرانی است که در بسیاری اوقات با نگرش و نگاهی متفاوت و با واژه‌هایی نو و ویژه خود به ترسیم و توصیف موضوعات و مشکلات اجتماعی می‌پردازد و از این طریق نمادهایی خاص خویش را می‌آفریند که در شعر شاعران قبل و هم‌عصر او سابقه ندارد. در ادامه به برخی از نمادهای اختصاصی شعر اسماعیل اشاره می‌شود.

۱-۷-۱-۳ جمنا

از نمادهای ابتکاری شاهرودی می‌توان به «جمنا» اشاره کرد. جمنا در شعر شاهرودی، جایگاه ماخ اولاد در شعر نیما را دارد. شعر جمنا شاهرودی هم از نظر وزن و هم بنابه چگونگی فضا، شباهت زیادی به ماخ اولاد نیما دارد؛ علاوه‌بر این

تمهیدات کلامی و شیوه بیان نیما نیز شاهرودی را سخت به خود مشغول داشته است. ماخ اولاً در شعر نیما رودخانه‌ای همواره جاری است که نماد موضوعی اجتماعی قرار می‌گیرد. جمنای نیز در شعر شاهرودی همین ویژگی را دارد و نماد شرایط دشوار حاکم بر جامعه است. شرایطی که در جان و جریان زندگی اجتماعی مردم روان است و همه را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ اما پایان‌بندی جمنای شاهرودی با نوعی جسارت زبانی ویژه او همراه است که به این شعر فردیتی بخشیده است.

* سالیانی است دراز/ می‌برد «جمنای» زین خطه به پیش/ به سر، آینه خود را شب و روز/ او به پایبی که از آن حوصله بگریخته است/ می‌رود، می‌رود.../ آنگونه که موجش بر موج/ ... دور شو/ آی من/ از خلوت من تا جمناست/ باز می‌گردد حرف از همه سو:/ میری تنها/ دور هو جا/ دور هو جا/ دور هو / جا/ دور... (همان: ۱۳۶).

۲-۷-۱-۳ گنگا

در فرهنگ هندی، این رود را در قامت خدایی مؤنث و سوار بر یک کروکدیل جان بخشیده‌اند. هندوهایی که این خدا را می‌پرستند، معتقدند غسل در آب رودخانه گنگ باعث رهایی از گناهان می‌شود و نوعی توبه به شمار می‌رود. همچنین غسل در رود گنگ یکی از قدم‌هایی است که باید برای رسیدن به درجه مشکا بردارید. در آیین هندو، مشکا مرحله‌ای والا از تعالی است که فرد را از چرخه مرگ و زندگی آزاد می‌کند. هندوها رود گنگ را از نظر معنوی پاک و زلال می‌دانند؛ هرچند این رود از آلوده‌ترین رودهای جهان است. اسماعیل شاهرودی با آگاهی و شناختی عمیق از افسانه‌ها و باورهای که درباره این رود وجود دارد، آن را نماد تسلی‌بخشی و حامی و امیدبخشی در شرایط دشوار اجتماعی زمان خود قرار می‌دهد و آن را به زیبایی در شعر خود به کار می‌برد.

* از هم دریده شد دل آتش/ در آن شکفت گرمی/ دل در بطون آتش گرم است!/ و گرمی شکفته «گنگا» (در بسترش رها)/ اینک نشانه‌ای است ز توفان/ توفان دل، ز بس که گرفته ست هر دلی! (همان: ۱۷۶).

۳-۷-۱-۳ یانکی

یانکی نماد مردم غفلت‌زده و عادت‌زده به فضای استبدادی است؛ مردمی که در برابر استبداد و طبقه حاکم استبداد بی‌اختیارند و به‌جز انجام دستور و فرمان‌های طبقه حاکم و خدمت‌رسانی به آنها کاری ندارند. شاهرودی تنها شاعری است که در زمان خود از این واژه برای توصیف طبقه منفعل و محکوم اجتماعی استفاده کرده است و از این نظر این واژه جزو نمادهای اختصاصی اوست.

* ای نعره/ ای تلاطم در خطه‌های رنگ/ شوق ظهور را / پرتاب کن ز دست/ تا قصر من/ اینگونه بر سپیده کاغذ/ غوغای یاد مضطرب خوابگاه را/ و «یانکی»/ با «وای...» خود به هیئت تابوت/ بیرون نیاور/ پاینده باد جنگ (همان: ۳۰۱).

۴- نتیجه

یکی از مهم‌ترین رویکردهای شعر معاصر فارسی نسبت به مضامین سیاسی و اجتماعی، نمادگرایی یا سمبولیسم اجتماعی است؛ این رویکرد با خلق تصویر، پرداخت‌های شاعرانه و بهره‌بردن از تفکر نمادگرایانه و زبان نمادین توانست به‌خوبی در شعر شاعران معاصر به‌ویژه شاعران دهه سی و چهل جایگاه ممتازی پیدا کند. شاهرودی با نگاه به اتفاقات پیرامون زندگی خود و فضای سیاسی و اجتماعی روزگار و حوادث آن و تعهد و احساس مسئولیت اجتماعی، به‌طور غیرمستقیم و با زبان رمزی و نمادین به وصف و تبیین پیش‌آمدهای جامعه پرداخته و تأثیر مهمی در روند جریان‌های اجتماعی بعد از کودتای سی و دو تا انقلاب پنجاه و هفت بر ذهن و اجتماع داشته است. سرچشمه اغلب نمادهای شاهرودی، طبیعت و مناظر متنوع آن، یعنی جنگل، کوه، دریا، رود و... است؛ اما علاوه بر طبیعت، پدیده‌های انسانی یعنی هرچیزی که به دست انسان ساخته شده است، مانند خانه، دیوار، اشیا و... در جایگاه اصطلاحات نمادین در شعر شاهرودی بسامد بالایی دارد؛ بنابراین واژه‌های

نمادین از پدیده‌های طبیعی و پدیده‌های انسانی در سروده‌های شاهرودی بسیار دیده می‌شود؛ نیز گاهی شاهرودی از عناصر اساطیری، اسامی شخصیت‌ها و نمادهای انسانی و... برای بیان مفاهیم خاصی در نقش نماد استفاده کرده است. گاهی نیز نمادهایش جنبه ابداعی دارد؛ مانند یانکی و جمنا و... که نماد موضوعات و مسائل مختلف اجتماعی قرار می‌گیرند. شاعر با تکیه بر معانی نمادها تیرگی و سیاهی روزگار خود و وضعیت خفقان‌آور و اختناق‌آمیز موجود و احساس یأس و ناامیدی عمیق نسبت به اوضاع اجتماعی را در همه اصطلاحات نمادین سروده‌هایش نشان می‌دهد. گاهی نیز برخلاف دیگر شاعران هم عصر شاهرودی که یأس و ناامیدی در شعرشان موج می‌زند، حضور نمادهای روشن در شعر شاهرودی، مانند پنجره و چراغ، بیانگر امیدواری به آینده روشن است؛ بنابراین با بررسی نمادهای شعر شاهرودی می‌توان از وضعیت اجتماع آن روز شناخت بیشتری به دست آورد.

منابع

۱. آقاحسینی، حسین؛ خسروی، اشرف (۱۳۸۹). «نماد و جایگاه آن در بلاغت فارسی»، *مجله بوستان ادب*، شماره ۲، ۳۰-۱.
۲. انوری، حسن (۱۳۸۳). *فرهنگ روز سخن*، تهران: سخن.
۳. باباچاهی، علی (۱۳۸۷). *زیباتری از جنون، زندگی و شعر اسماعیل شاهرودی*، تهران: ثالث.
۴. پور نامداریان، تقی (۱۳۸۳). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*، تهران: علمی و فرهنگی، چ پنجم.
۵. پورنامداریان، تقی؛ رادفر، ابوالقاسم؛ شاکری، جلیل (۱۳۹۱). «بررسی و تأویل چند نماد در شعر معاصر»، *نشریه ادبیات پارسی معاصر*، دوره ۲، شماره ۳، ۴۸-۲۵.
۶. چدویک، چالز (۱۳۷۵). *سمبلیسم، ترجمه مهدی سحابی*، تهران: مرکز.
۷. حسین پور چافی، علی (۱۳۸۷). *جریان‌های شعری معاصر فارسی (از کودتا ۱۳۳۲ تا انقلاب ۱۳۷۵)*، تهران: امیرکبیر، چ دوم.
۸. رضایی اردانی، فضل‌اله (۱۳۸۵). «بررسی پیشینه و ریشه‌های نماد و نمادگرایی در زبان و ادب پارسی با تکیه بر ادب عرفانی»، *گردهمایی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران*، دوره ۸، ۱-۱۳.
۹. زرین کوب، حمید (۱۳۸۵). *چشم‌انداز شعر نو فارسی*، تهران: توس، چ اول.
۱۰. زمردی، حمیرا (۱۳۸۷). *نمادها و رمزهای گیاهی در شعر فارسی*، تهران: زوار.
۱۱. ستاری، جلال (۱۳۷۶). *رمزاندیشی و هنر قدسی*، تهران: مرکز.
۱۲. سلیمی، حسین (۱۳۹۵). *من قرار بود پنجره‌ای باشم، بوشهر: دریانورد*، چ اول.
۱۳. شاهرودی، اسماعیل (۱۳۹۰). *مجموعه اشعار، به کوشش افشین شاهرودی*، تهران: نگاه.
۱۴. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۳). *صور خیال در شعر فارسی*، تهران: مرکز.
۱۵. شوالیه، ژان؛ گربران، آلن (۱۳۷۹). *فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضایی*، تهران: جیحون.
۱۶. شمیسا، سیروس (۱۳۸۶). *بیان*، تهران: فردوس، چاپ نهم.
۱۷. فتوحی، محمود (۱۳۸۲). *بلاغت تصویر*، تهران: سخن، چاپ اول.
۱۸. فتوحی، محمود (۱۳۸۷). «ارزش ادبی ایهام از دو معنایی تا چندلایگی معنایی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی*، شماره ۶۲، ۱۷-۳۶.
۱۹. قبادی، حسینعلی (۱۳۸۸). *آیین آینه*، تهران: مرکز نشر آثار علمی دانشگاه تربیت مدرس، چ دوم.

۲۰. قبادی، حسینعلی (۱۳۸۸) «نظری بر نمادشناسی و اختلاف آن با استعاره و کنایه»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، شماره ۳ و ۴، ۳۳۵-۳۵۸.
۲۱. صحرائی، قاسم؛ گلشنی، شهاب (۱۳۸۸). «شور رهایی در اشعار پیش از انقلاب شفیع کدکنی»، پژوهش‌نامه ادب غنائی، دانشگاه سیستان بلوچستان، سال هفتم، شماره ۱۲، ۷۳-۱۰۴.
۲۲. مدرسی، فاطمه؛ فرشته رستمی (۱۳۹۴). «دگردیسی چهره‌های نمادین در اشعار طاهره صفارزاده»، فنون ادبی، شماره ۲ (پیاپی ۱۳)، ۱۵-۳۰.
۲۳. معین، محمد (۱۳۸۶). فرهنگ معین، تهران: زرین، چ سوم.
۲۴. نفیسی، علی‌اکبر (ناظم‌الاطبا) (۱۳۵۵). فرهنگ نفیسی، تهران: کتابفروشی خیام، چ دوم.
۲۵. یوسفی، محمدرضا؛ رسولیان آرانی، صدیقه (۱۳۹۲) «نماد از دیدگاه ابهام (تحلیل عناصر نمادگونه در شعر معاصر فارسی)»، فنون ادبی، سال پنجم، شماره ۲ (پیاپی ۹)، ۱۶۱-۱۷۸.

